

Marko PETRAK*

PRO ANIMA SUA PAUPERIBUS IN PIIS CAUSIS

INTESTATNO NASLJEĐIVANJE „ZA SPAS DUŠE” U STATUTIMA ISTOČNOJADRANSKIH GRADOVA I NJEGOVI BIZANTSKI TEMELJI

Sažetak: Cilj sljedećih razmatranja analizirati je odredbe o intestatnom nasljeđivanju „za spas duše” (*pro anima*) u srednjovjekovnim statutima istočnojadranskih gradova u povijesnom i komparativnom kontekstu. Nakon razgraničenja spram slučajeva oporučnog nasljeđivanja *pro anima*, detaljno će se raščlaniti uređenje intestatnog nasljeđivanja *pro anima* u statutima istočnojadranskih gradova u kojima su sadržane takve odredbe. Potom će se nastojati istražiti mogući zajednički povijesnopravni temelji navedenog aspekta nasljednog prava istočnojadranskih komuna u vidu regulacije intestatnog nasljeđivanja u bizantskom pravu. U posljednjem dijelu rada, iznest će se zaključna razmatranja o ulozi i značenju intestatnog nasljeđivanja *pro anima* u srednjovjekovnoj istočnojadranskoj gradskoj zajednici u okvirima bizantske pravne tradicije.

U navedenom kontekstu, a s obzirom na opću temu okruglog stola („Zadužbine i fondacije”), potrebno je već uvodno istaknuti da su dvije najčešće vrste činova „za spas duše” (*pro anima*) bile namjena određenog dijela ostavine za služenje liturgije (*pro remedio animae*) u pojedinim crkvama ili samostanskim zajednicama, te namjena određenog dijela ostavine u nabožne ili dobrotvorne svrhe (*ad pias causas*), najčešće u korist siromašnih (*pauperes*). Na tom tragu, crkveni jezik još i danas značenjski istodobno povezuje i razlikuje dvije vrste činova „za dušu” (*pro anima*) pokojnika: zadušnice i zadušbine (zadužbine). U tom smislu, raščlanit će se, između ostalog, kršćanski metafizički temelji nastanka pravnog instituta zadušbine (zadužbine) ili zaklade.

Ključne riječi: *bizantsko pravo, srednjovjekovni statuti, istočnojadranski gradovi, intestatno nasljeđivanje, pro anima*

* Prof. dr sc. Marko Petrak, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

I. UVODNE NAPOMENE

Cilj sljedećih razmatranja analizirati je odredbe o intestatnom nasljeđivanju „za spas duše” (*pro anima*) u srednjovjekovnim statutima istočnojadranskih gradova u povijesnom i komparativnom kontekstu. Nakon razgraničenja spram slučajeva oporučnog nasljeđivanja *pro anima*, detaljno će se raščlaniti uređenje intestatnog nasljeđivanja *pro anima* u statutima istočnojadranskih gradova u kojima su sadržane takve odredbe. Potom će se nastojati istražiti mogući zajednički povijesnopravni temelji navedenog aspekta nasljednog prava istočnojadranskih komuna u vidu regulacije intestatnog nasljeđivanja u bizantskom pravu. U posljednjem dijelu rada, iznest će se zaključna razmatranja o ulozi i značenju intestatnog nasljeđivanja *pro anima* u srednjovjekovnoj istočnojadranskoj gradskoj zajednici u okvirima bizantske pravne tradicije.

U navedenom kontekstu, a s obzirom na opću temu okruglog stola (Zadužbine i fondacije), potrebno je već uvodno istaknuti da su dvije najčešće vrste činova „za spas duše” (*pro anima*) bile namjena određenog dijela ostavine za služenje liturgije (*pro remedio animae*) u pojedinim crkvama ili samostanskim zajednicama, te namjena određenog dijela ostavine u nabožne ili dobrotvorne svrhe (*ad pias causas*), najčešće u korist siromašnih (*paupe-res*). Na tom tragu, crkveni jezik još i danas značenjski istodobno povezuje i razlikuje te dvije vrste činova „za dušu” (*pro anima*) pokojnika: zadušnice i zadušbine (zadužbine). U tom smislu, raščlanit će se, između ostalog, kršćanski metafizički temelji nastanka pravnog instituta zadušbine (zadužbine) ili zaklade.

II. INTESTATNO NASLJEĐIVANJE *PRO ANIMA* U STATUTIMA ISTOČNOJADRANSKIH GRADOVA

Ako je potrebno izdvojiti jednu odredbu o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* u srednjovjekovnim statutima istočnojadranskih gradova, koja će nas na najbolji način uvesti u složenu problematiku te pravne institucije, vjerojatno je završni dio vrlo iscrpne regulacije 44. glave III knjige Splitskog statuta, koja nosi naslov *De successiōibus ab intestato*, ponajbolja takva ishodišna točka. Navedena odredba ima sljedeći sadržaj:

Item ad dandum materiam omnibus hominibus et mulieribus, quod in uita et in sanitate ipsorum debeant facere testamenta: statutum et ordinatum est et declaratum, non obstantibus in hoc casu his, quę dicta sunt supra, quod si aliquis masculus maior xiiij annis, uel femina maior xij annis decesserit sine testamento et ultima uoluntate sine filiis de suo corpore, de legitimo

*matrimonio descendentibus, quod in bonis suis commune Spalati succedat in quarta parte et quarta pars bonorum suorum detur pro anima sua pauperibus in pijs causis, non obstante, si habeat fratres, uel alios consanguineos. Et rector et officiales, qui pro tempore fuerint in ciuitate Spalati, teneantur prædicta efficaciter obseruare et facere obseruari uinculo sacramenti.*¹

Tu odredbu su do sada sasvim ukratko, na prostoru manjem od jedne stranice, komentirali znameniti hrvatski prošlostoljetni pravni povjesničari Antun Cvitanić i Lujo Margetić. Cvitanić je istaknuo kako je iz navedene odredbe razvidno da „splitsko pravo nije bilo naklonjeno intestatnom nasljeđivanju”.² Na tragu navedene Cvitanićeve opaske, treba napomenuti kako Statut prije svega izričito potiče građane „da za života dok su još zdravi sastave oporuku” (*quod in uita et in sanitate ipsorum debeant facere testamenta*), dok je intestatno nasljeđivanje predstavljeno tek kao drugotno rješenje.

Navedeno promicanje testamentarnog nasljeđivanja duboko je usklađeno sa kršćanskom tradicijom, što je svojedobno izvrsno sažela Janeković Römer: „U očima srednjovjekovnih ljudi oporuka je tijekom vremena postala neizostavnim dijelom pripreme za dobru smrt. U to vrijeme oporuka je prije svega sredstvo sređivanja računa sa svijetom i s Bogom. Umrijeti bez oporuke značilo je ne samo da će nasljednici imati neprilike, već prije svega to da pokojnik ili pokojnica nisu bili vrlo kršćani i građani i da se nisu dobro pripravili za „veliki prijelaz”. Nenadana smrt, bez oporuke, ispovijedi i svjedoka smatrala se sramotnom i nečasnom. Strah od smrti bez oporuke povezao se s eshatološkim strahom od posljednjeg suda”³. Stoga se, ako to nije prije učinjeno, oporuka često sastavljala u okviru posljednje ispovijedi svećeniku.⁴ Polazeći od navedenih kršćanskih shvaćanja, u okviru-

¹ Splitski statut, III, 44: „Isto tako da bi se potakli muškarci i žene da za života dok su još zdravi sastave oporuku, određeno je i naredeno i objavljeno, bez obzira na ono što je o tome već rečeno, da umre li koji muškarac stariji od četrnaest godina ili ženska starija od dvanaest godina bez oporuke i posljednje volje ne ostavivši vlastite djece koja potječu iz zakonitog braka, četvrtinu njihove imovine naslijedi splitska komuna, i četvrti dio njihovih dobara treba dati siromasima u nabožne svrhe za njihovu dušu bez obzira na to imaju li braće ili drugih krvnih srodnika. A tadašnji upravitelj i službenici grada Splita dužni su, vezani položenom prisegom, nastojati da se sve to poštuje i primjenjuje”; cit. *Statut grada Splita*, Split, 1998, pp. 508 sqq.

² Cit. Antun Cvitanić, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split, 2002, p. 198.

³ Cit. Zdenka Janeković Römer, „Na razmeđu ovog i onog svijeta. Prožimanje javnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka”, *Otium* 2 (1994), pp. 3 sq.

⁴ V. npr. Charles Gross, „The Medieval Law of Intestacy”, *Harvard Law Review*, 18 (1904), pp. 120 sqq.

ma testamentarnog nasljeđivanja su iznimno bili važni oporučni legati *pro anima*, tj. za spas duše oporučitelja.

Dvije najčešće vrste navedenih legata bili su legati za služenje misa (*pro remedio animae*) određenim crkvama ili samostanskim zajednicama, te legati u nabožne ili dobrotvorne svrhe (*ad pias causas*), najčešće u korist siromašnih (*pauperes*). O oporučnim legatima *pro anima* objavljeno je u našoj znanosti u novije vrijeme nekoliko nadasve relevantnih radova.⁵ Konačno, kako smo već u samom uvodu istaknuli, crkveni jezik još i danas značenski istodobno povezuje i razlikuje navedene dvije vrste činova „za dušu” (*pro anima*) pokojnika: zadušnice i zadušbine (zadužbine).⁶

Štoviše, polazeći od navedenih činjenica, a imajući u vidu središnju temu okruglog stola u okviru koje je izložena tematika ovog rada („Zadužbine i fondacije”), potrebno je svakako navesti i sljedeći mjerodavan uvid, izrečen u kontekstu srednjovjekovnih dubrovačkih rizničara kao tumača i izvršitelja legata s nekretninama u nabožne svrhe: „rizničari su „prevodili” religiozne poglede i posljednju volju ostavitelja u posve zemaljski koloplet pravnih poslova. Svaka rizničarska nekretnina imala je vlastitu imovinu i „knjigovodstvo”, određenu nabožnu ili dobrotvornu svrhu koja se financirala prihodima, pa i nekakvu pravnu pra-osobnost, tako da u stvari ima i osnovne elemente zaklade”⁷ tj. zadušbine (zadužbine). Sve nam to govori da konceptualizacija pravnog instituta zadušbine (zadužbine) ili zaklade počiva *in ultima linea* na kršćanskim metafizičkim temeljima, koje svakako treba imati pred očima u kontekstu analize koja slijedi.

Vraćajući se nakon ovog kratkog ekskursa u kontekst srednjovjekovnog Splita, treba posebice istaknuti da nam o učestalosti takvih legata najbolje

⁵ V. Magdalena Apostolova Maršavelski, „Legati *pro anima* u katernama zagrebačkog Gradeca”, *Historijski zbornik* 42 (1989), pp. 151 sqq.; Gordan Ravančić, „Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća”, *Povijesni prilozi* 40 (2011), pp. 97 sqq.; Nella Lonza, „Za spas duša, na dobrobit države: Dubrovački rizničari i vremenita dobra za vječnu nabožnu svrhu (13–15. stoljeće)”, in: Danko Zelić (ed.), *Knjiga rizničarskih najмова/Liber affectuum thesaurarie (1428–1547)*, Zagreb–Dubrovnik, 2012, pp. 9 sqq.; te posebice monografiju Zorana Ladića, *Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with special Attention to the Legacies pro remedio animae and ad pias causas*, Zagreb, 2012, u kojoj su na primjeren i iscrpan način obrađeni mnogi važni povijesni aspekti navedenog fenomena. Recentno je o navedenoj problematici u kontekstu Kotora u 14. stoljeću objavljena i vrlo kvalitetna monografija Valentine Živković, *Legati pro anima. Testamenti Kotorana (1326–1337)*, Beograd, 2020.

⁶ Usp. Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik* (reprint), drugi dio, Zagreb, 1975, pp. 1633 sq., s. v. *zadušbina*.

⁷ Cit. Lonza, *o. c.*, p. 21.

svjedoči činjenica da je već „Novim statutarnim odredbama” (*Statuta noua*) iz 1333. godine zabranjeno otuđivanje nekretnina poslovima *mortis causa* ili *inter vivos* u nabožne svrhe — pri čemu se, prije svega, mislilo na oporuke (*testamentum*) i darovanja (*donatio*) — budući da se na taj način otuđilo već više od jedne trećine (*ultra terciam partem*) ukupnog broja nekretnina na području gradskog distrikta.⁸ No, relevantan dio oporučnih legata zacijelo se i u Splitu odnosio na novčane svote, posebice za služenje zadušnica.⁹ Kao i u drugim srednjovjekovnim europskim sredinama, kako pregnantno ističe Ladić, „sveprisutnost smrti i želja za spasom duše utjecali su da oporučitelji veliki broj legata ostavljaju za mise *pro anima*”.¹⁰

Sve navedene činjenice nedvojbeno će biti od pomoći u tumačenju citirane odredbe Splitskog statuta (III, 44) o nasljeđivanju osoba koje su umrle bez oporuke (*sine testamento*) i bez vlastite djece (*sine filiis*). Premda je inicijalni cilj te odredbe bio potaknuti građane sastaviti oporuku, uključujući u nju i legate „za spas duše”, ona precizno određuje kome će pripasti ostavina u slučaju da takva oporuka ne postoji. Kako problematika nasljednih redova po Splitskom statutu, koju je iscrpno prikazao Cvitanić¹¹, nije tema ovog rada, ovdje ćemo se usredotočiti na pravilo Statuta da u svakom pojedinom slučaju intestatnog nasljeđivanja osobe, koja nema descendente, jedna četvrtina ostavine pripada splitskoj komuni (*commune Spalati succedat in quarta parte*), dok sljedeću četvrtinu ostavine preminulih osoba treba dati za njihovu dušu siromasima u nabožne svrhe (*quarta pars bonorum suorum detur pro anima sua pauperibus in pijs causis*).

Zbog čega su baš siromasi određeni kao primatelji navedenog dijela ostavine? To je rješenje također bilo duboko ukorijenjeno u kršćanskoj tradiciji. Kako je s jezgrovitom preciznošću jednom prilikom istaknuo Ravančić,

⁸ Vrlo je indikativan i precizan u navedenom smislu već i sam naslov spomenute norme (gl. 25) Novih statutarnih odredbi: *Quod nullus civis reliquat uel det quocumque aliqua bona immobilia ad pias causas* („Nijedan građanin ne smije kome ostaviti ili dati koje nekretnine u nabožne svrhe”); o navedenoj odredbi v. ukratko Cvitanić, *o. c.*, p. 199; Željko Radić, Ivica Ratković, „Položaj stranaca u splitskom statutarnom pravu”, *Adrias* 12 (2005), pp. 213 sq. Razlog navedene odredbe valja tražiti, kako je davno zaključio Tkalčić u usporedivom zagrebačkom kontekstu, u brizi općinskog poglavarstva da zaštiti „općinsku posjedovnu sveukupnost”; v. Apostolova Maršavelski, *o. c.*, p. 151.

⁹ Usp. npr. Branka Grbavac, „Oporuka i inventar splitskog notara Jakova pok. Ubertina de Pugliensibus iz Piacenze. Prilog proučavanju splitskog notarijata”, *Acta Histriae*, 21 (2013), pp. 81 sqq.

¹⁰ Cit. Zoran Ladić, „Oporučni legati *pro anima* i *ad pias causas* u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 17 (2000), p. 24.

¹¹ Cvitanić, *o. c.*, pp. 195 sqq.

„u srednjovjekovnim društvima sirotinja je imala svoju pasivnu funkciju primanja milostinje kako bi ostatak društva mogao iskazati svoje kršćansko milosrđe. Osim toga, sirotinja je u srednjemu vijeku često povezivana s likom Krista (*pauperes Christi*) jer je shvaćanje da su siromasi Kristovi miljenici kojima je obećano Kraljevstvo nebesko bilo čvrsto ukorijenjeno u kršćanskome svijetu. Shodno tome, darivanje siromašnima bila je vrsta iskupljenja za grijehе počinjene tijekom života jer se darivajući siromahe zapravo darivalo Krista”.¹²

Kako se navedena norma o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* ostvarivala u praksi? Vidjeli smo već iz odredbe Statuta III, 44 da su za njezino provođenje odgovorni načelnik (*rector*) i službenici (*offitiales*) grada Splita. Međutim, očito su postojali prilični problemi u njenom provođenju, budući da Reformacije (*Reformationes*) Statuta sadrže sljedeću odredbu iz 1332. godine:

*Eodem millesimo et tempore, die ultimo augusti captum fuit in dicto consilio, quod syndicus communis debeat euocare possessores bonorum decedentium ab intestato et ab eis petere et exigere quartam spectantem pauperibus, ut de ea possit fieri quid iuris.*¹³

Kako vidimo, navedena odredba Reformacija (gl. 2) precizira koji službenici grada Splita su neposredno nadležni za provođenje odredbe III, 44 Statuta. Riječ je o funkciji koju Statut naziva sindicima Komune (*syndici communis*). Njihova je najvažnija dužnost bila, kako precizno određuju Nove statutarne odredbe (*Statuta noua*), „sva pokretna i nepokretna dobra, prava i potraživanja splitske komune, kako u gradu, tako i izvan (grada), prema svojim mogućnostima braniti, tražiti i natrag zadobiti”.¹⁴ U skladu sa svojom službom, njihov je zadatak bio i na navedeni način osigurati da se četvrtina

¹² Cit. Ravančić, *o. c.*, p. 116; općenito o siromašnima u navedenom kontekstu v. iscrpno Zoran Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 20 (2003), pp. 1 sqq.

¹³ Navedena odredba Reformacija (gl. 2) nosi naslov *De quarta pauperum petenda, uidelicet bonorum decedentis ab intestato* („O traženju četvrtine dobara bezoporučno umrlog za siromahe”), a u prijevodu glasi: „Iste godine i u isto vrijeme (tj. 1332, op. M. P.), posljednjeg dana kolovoza prihvaćeno je u ovom Vijeću da komunalni sindik mora pozivati posjednike dobara bezoporučno umrlih i od njih tražiti i zahtijevati četvrtinu koja pripada siromasima da bi se njome moglo raspolagati kao što pravo nalaže”; cit. *Statut grada Splita, o. c.*, p. 853; o navedenoj odredbi v. ukratko Cvitanić, *o. c.*, pp. 198 sq.

¹⁴ V. gl. 10. Novih statutarne odredbi (*Statuta noua*) koja nosi naslov *De syndicis communis et eorum officij facultate* („O komunalnim sindicima i njihovoj službi”); o

ostavine osoba, koje su umrle bez oporuke i bez potomaka, u svakom pojedinom slučaju doista namijeni siromasima „za dušu pokojnika”.

Na temelju svih do sada navedenih činjenica može se o analiziranoj odredbi Splitskog statuta (III, 44) zaključiti sljedeće: ako umrli nije oporučno nastojao oko spasa svoje duše, sam se pravni sustav, u okviru uređenja intestatnog nasljeđivanja, ipak dostojno pobrinuo za njegov onostrani usud, dajući zamjetan dio njegove imovine siromasima. Sve to rječito svjedoči o dosegnoj razini kristijanizacije tadašnjeg pravnog života, pri čemu su provedbom takvih odredbi bjelodano ostvarivani i određeni aspekti kršćanski utemeljene socijalne skrbi. Osim toga, treba zaključiti da „zadušbine” — koje su, kako smo već istaknuli, imale „nekakvu pravnu pra-osobnost”, tj. „osnovne elemente zaklade” — nisu nastajale samo oporučnim nasljeđivanjem, već i intestatnim nasljeđivanjem *pro anima*.

U nastavku raščlambe usporedit će se opisano uređenje Splitskog statuta sa ostalim srednjovjekovnim statutima istočnojadranskih gradova u kojima postoje odredbe o intestatnom nasljeđivanju *pro anima*.

Već smo napomenuli da se, pored Cvitanića, na odredbu Splitskog statuta (III, 44) o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* ukratko osvrnuo i Lujo Margetić, najveći hrvatski pravni povjesničar posljedne četvrtine prošlog stoljeća. On je to jednom prigodom učinio na prostoru manjem od jedne stranice u svom radu „Pravna osnova crkvene destine na hrvatskim pravnim područjima”, na kojoj su stranici, međutim, sadržane vrijedne napomene o podudarnosti navedene odredbe sa odredbama Dubrovačkog, Šibenskog i Paškog statuta.¹⁵ U drugoj prigodi, u svega nekoliko redaka, isti autor je istaknuo da navedeno rješenje, pored Splita, Šibenika i Paga, postoji i u Rapskom statutu, te Trogirskom statutu, napominjuć i ujedno da se „o tome ne može ovdje govoriti, jer bi nas previše udaljilo od teme koju obrađujemo”.¹⁶

Polazeći od navedenih napomena, u nastavku ćemo se osvrnuti na spomenute statute istočnojadranskih gradova, počevši od najstarijeg od njih, Dubrovačkog statuta iz 1272. godine. Prema mišljenju Margetića, koje dijeli i Cvitanić,¹⁷ odredba o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* sadržana je

službi komunalnih sindika v. Antun Cvitanić, „Uvodna studija”, in: *Statut grada Splita, o. c.*, pp. 115 sq.

¹⁵ Navedeni rad je ponovo objavljen u Margetićevoj knjizi „Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku”, prema kojoj ćemo ga ubuduće citirati; v. Lujo Margetić, *Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku*, Rijeka, 2000, p. 28.

¹⁶ Lujo Margetić, in: *Statut Rapske komune iz 14. stoljeća*, Rab–Rijeka, 2004, p. 49, posebice bilj. 139.; usp. i Lujo Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Zagreb, 1996, pp. 235 sq.

¹⁷ Margetić, *Hrvatska i Crkva*, o. c., p. 28; Cvitanić, o. c., p. 199.

u odredbi knj. IV, gl. 80. Dubrovačkog statuta koja određuje da se... *quarta omnium bonorum defunctorum ab intestato de tempore preterito et futuro usque ad decem annos, converti debeat in laborerium ecclesie sancti Blaxii de Plathea* („... četvrtina svih dobara umrlih bez oporuke, u prošlosti i budućnosti do deset godina, ima se upotrijebiti za gradnju Crkve svetoga Vlaha na Placi”). Za realizaciju navedene četvrtine *pro anima* ranije su bili nadležni knez (*comes*) s Malim vijećem, dok je odredba Statuta IV, 80 za to ovlastila prokurore Crkve sv. Vlaha.¹⁸ Navedena odredba je, kako ističe Margetić, s obzirom na njeno vremenski ograničeno važenje, „privremena mjera”.¹⁹ Štoviše, a to navedeni autori nisu istaknuli, ona je donesena tek 1358. godine, pa stoga nije sadržana u izvornom statutarnom tekstu.²⁰ Međutim, a što je također ostalo do sada neprimijećeno, već je izvorni Statut iz 1272. godine sadržavao jednu odredbu o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* koja je imala trajni karakter. Interesantno je istaknuti da je već dubrovački dominikanac i povjesničar Serafin Marija Crijević (Cerva) (+ 1759), u svom djelu *Prolegomena in sacram metropolim Ragusinam*, govoreći o oporučnim legatima *pro anima* radi „okajanja grijeha”, u kontekstu drevnih disciplinskih normi dubrovačke Crkve, uputio na tu odredbu Statuta, sadržanu u knj. IV, gl. 59.²¹ Navedena odredba, poput analizirane odredbe Splitskog statuta (III, 44), također, *inter alia*, uređuje nasljeđivanje osoba koje su umrle bez oporuke i bez vlastite djece, uz tu razliku što dubrovačka odredba IV, 59 specifično govori o „mužu i ženi bez djece kad se nađu na umoru” (*De viro et uxore non habentibus filios siad mortem deveniant*). U našem kontekstu, posebno je relevantan sljedeći njen dio: *Si vero alter eorum omnino intestatus decesserit, teneatur qui supervixerit dare in continenti pro anima mortui quartam partem bonorum seu perchivii ipsius, reliquis tribus partibus sibi in vita sua remanentibus, et post eius mortem ad propinquiores iam mortui pervenientibus, ut dictum est* („Ako jedno od njih umre bez ikakve oporuke, dužan je onaj koji dulje poživi odmah dati za dušu umrloga četvrtinu njegove imovine ili prćije, dok mu ostale tri četvrtine ostaju doživotno, a po njegovoj smrti neka pripadnu bližoj rodbini umrloga, kako je rečeno”).²² Kako vidimo, intestatni dio *pro anima* također je, kao u Splitskom statutu, jedna četvrtina (*quarta pars*). Bez obzira na specifičan kontekst ove odredbe koja

¹⁸ Statut grada Dubrovnika, Dubrovnik, 2002, pp. 294 sq.

¹⁹ Margetić, *Hrvatska i Crkva*, o. c., p. 28.

²⁰ Franjo Rački (ed.), *Monumenta Ragusina — Libri reformationum*, vol. 2, Zagreb, 1882, p. 252.

²¹ Serafinus Maria Cerva, *Prolegomena in sacram metropolim Ragusinam*, priredio Relja Seferović, Zagreb — Dubrovnik, 2008, cap. XXXVII, pp. 499 sq.

²² Statut grada Dubrovnika, o. c., pp. 280 sq.

govori „o mužu i ženi bez djece“, Crijević je — imajući nedvojbeno uvida u dubrovački pravni život — interpretirao njen sadržaj na općenitiji način, ističući da je svrha tog propisa „da se četvrtina dobara umrlih bez oporuke rasporedi u nabožne svrhe za iskupljenje umrloga”²³. Stoga je njeno pravno značenje bilo gotovo istovjetno odredbi III, 44 Splitskog statuta, uključujući i sve „zadušbinske” aspekte.

Trogirski statut iz 1322. godine, vremenski najbliži Splitskom statutu, uređuje u svojoj knj. III, gl. 16. također intestatno nasljeđivanje *pro anima* u specifičnom kontekstu „muža i žene bez djece”. Međutim, već sam naslov navedene odredbe, koji glasi *De bonis eius qui decesserit sine testamento et heredibus* („O dobrima onoga koji umre bez oporuke i nasljednika”), kao i njen sadržaj, svjedoči o tome da se navedena odredba primjenjivala općenito na sve slučajeve osoba koje su umrle bez oporuke i bez vlastitih potomaka. Ne ulazeći u sve detalje, navedena odredba određuje da se, pod nadzorom kneza i njegove kurije, polovica dobara pokojnika odredi za dušu u nabožne svrhe (...*medietatem bonorum ... pro eius anima erogare ad pias causas*), dok će druga polovica pripasti njegovoj bližoj rodbini (...*et alia medietas deveniat ad propinquiores*).²⁴ Kako vidimo, razlika između Trogirskog statuta, s jedne strane, te Splitskog statuta i Dubrovačkog statuta, s druge strane, sastoji se u tome što u Trogiru intestatni dio *pro anima* iznosi čak polovicu dobara (*medietas bonorum*), umjesto splitske i dubrovačke četvrtine (*quarta pars*).²⁵

Neznatno mlađi Rapski statut iz 1326. godine (knj. II, gl. 17), za razliku od Trogirskog statuta, predviđa da je intestatni dio *pro anima* osobe koja je umrla bez oporuke (*sine testamento*) i bez potomaka (*sine herede*) jedna četvrtina (*quarta pars*): ... *de omnibus bonis ipsorum mortuorum ... quarta pars distribuatur pro anima dicti viri vel mulieris defunctae cum conscientia Dominationis Arbensis* („...od svih dobara tih umrlih dijeli se ... četvrti dio za dušu toga umrlog muža ili žene uz suglasnost rapske vlasti”). Tri četvrtine imovine pripadale su, sukladno poznatom srednjovjekovnom načelu *paternapaternis, materna maternis*, bližoj rodbini pokojnika ili pokojnice (*propinquiores defuncti*).²⁶ Kako vidimo, veličina intestatnog dijela „za

²³ Cerva, o. c., cap. XXXVII, p. 500: *Ex bonis pariter eorum qui intestati decedebant quarta pars piis locis pro defuncti expiatione addicebatur...*

²⁴ Statut grada Trogira, Split, 1988, pp. 135 sq.

²⁵ O navedenoj odredbi Trogirskog statuta (III, 16) usp. ukratko Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, o. c., p. 235; Cvitanić, o. c., p. 279; Željko Radić, *Imovinsko pravo po Statutu grada Trogira iz 1322. godine*, doktorska disertacija, Split, 2002, pp. 268 sqq.

²⁶ Statut Rapske komune, o. c., lib. II, cap. XVII, pp. 114 sq.; o načelu *paterna paternis, materna maternis*, v. iscrpno Lujo Margetić, „Porijeklo načela *paterna paternis, materna maternis* u srednjovjekovnim pravnim sustavima na jadranskoj obali”, Zbornik

spas duše pokojnika” u Rapskom je statutu istovjetna splitskoj i dubrovačkoj *quarta pars*.

Odredbe o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* koje imaju donekle različit sadržaj od prethodno prikazane regulative, ali nedvojbeno s njima dijele istu svrhu, naći ćemo u Šibenskom statutu iz 13–14. stoljeća, a koje su u najvećoj mjeri preuzete u Paški statut iz 1433. godine.²⁷ Sukus odredbi Šibenskog statuta o intestatnom nasljeđivanju (knj. V, gl. 28–29) sadržan je u naslovu njegove odredbe V, 29: *Quando succedunt ab intestato descendentes nil teneatur fieri pro anima, sed quando succedunt fratres, vel sorores fiat tertia pars pro anima, & quando succedunt nepotes fiat medietas* („Kada potomci nasljeđuju bez oporuke, ništa ne treba namijeniti za spas duše, ali kad nasljeđuju braća ili sestre, neka trećina bude za spas duše, a kada nasljeđuju nećaci, neka bude polovica”).²⁸ Isto značne odredbe nalaze se i u Paškom statutu (knj. V, gl. 24–25), uz određena odudaranja glede veličine intestatnog dijela *pro anima*, što se najbolje vidi iz naslove njegove odredbe V, 25: *Quando succedentes ab intestato descendantibus nihil teneantur fieri pro anima, sed quando succedunt fratres, vel sorores fiat quarta pars pro anima, & quando succedunt nepotes aut pronepotes fiat tertia pars* („Kada potomci nasljeđuju bez oporuke, ništa ne treba namijeniti za spas duše, ali kad nasljeđuju braća ili sestre, neka četvrtina bude za spas duše, a kada nasljeđuju nećaci ili pranećaci, neka bude trećina”).²⁹ Kako vidimo, u oba statuta, intestatno nasljeđivanje *pro anima* predviđeno je samo u slučajevima kada ostavitelj nema potomke (*descendentes*), što je jednako opisanim uređenjima u Splitu, Dubrovniku, Trogiru i Rabu. Za razliku od navedena četiri statuta, u kojima je intestatni dio *pro anima* uvijek određen na isti način u svim slučajevima kada *propinquiore*s nasljeđuju umrloga, Šibenski statut i Paški statut razlikuju situacije u kojima su intestatni nasljednici braća i sestre umrloga od situacija u kojima nasljeđuju potomci braće i sestara. Kada ostavinu nasljeđuju braća i sestre, kao bliži srodnici umrle osobe od njihove djece, intestatni dio *pro anima* je manji i iznosi jednu trećinu (Šibenski statut), odnosno jednu četvrtinu (Paški statut). Kada pak ostavinu nasljeđuju potomci braće i sestara, kao dalji srodnici preminuloga od njihovih

Pravnog fakulteta u Zagrebu, 33 (1983), pp. 131 sqq.; Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, o. c., pp. 116 sqq., gdje se autor ukratko osvrnuo i na navedenu odredbu Rapskog statuta.

²⁷ O presudnom utjecaju Šibenskog statuta na Paški statut v. ukratko Dalibor Čepulo, „Pravna baština i društveno okruženje Paškog statuta”, in: *Statut Paške općine*, Pag–Zagreb, 2011, p. 33.

²⁸ Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, Šibenik, 1982, pp. 163 sq.

²⁹ Statut Paške općine, o. c., p. 322 sq.

roditelja, intestatni dio *pro anima* je veći i iznosi čak jednu polovicu (Šibenski statut), odnosno jednu trećinu (Paški statut). Navedene odredbe su se i u ta dva grada provodile pod nadzorom kneza i kurije.³⁰

Na temelju svega do sada iznesenog, zaključno ćemo istaknuti da je intestatno nasljeđivanje *pro anima* predviđeno u šest statuta (Split, Dubrovnik, Trogir, Rab, Šibenik i Pag). U drugim sačuvanim statutima istočnojadranskih gradova ne postoje takve odredbe.

III. BIZANTSKI TEMELJI ODREDBI O INTESTATNOM NASLJEĐIVANJU *PRO ANIMA* U STATUTIMA ISTOČNOJADRANSKIH GRADOVA

U svjetlu navedenih činjenica, postavlja se pitanje zbog čega su samo statuti navedenih istočnojadranskih gradova poznavali intestatno nasljeđivanje *pro anima*? Nekolicina znanstvenika ukazala je sasvim ukratko na smjer kojim bi bilo moguće stići do odgovora na to pitanje, no detaljnija raščlamba do sada nije izvršena. Prvi autor, koji je u navedenom kontekstu aludirao na moguće bizantske temelje intestatnog nasljeđivanja *pro anima* u statutima istočnojadranskih gradova, bio je poznati italijanski pravni povjesničar Giovanni (Nino) Tamassia. Posvetivši tome samo dvije bilješke svog rada „Il diritto di prelazione e l'espropriazione forzata negli statuti dei comuni Italiani” iz 1885. godine, Tamassia je stavio u isti kontekst Novelu XII cara Konstantina VII Porfirogeneta o namjeni trećine ostavine „za dušu” umrloga i pojedine usporedive odredbe statuta istočnojadranskih gradova, ne razlikujući pri tome preciznije slučajeve intestatnog nasljeđivanja od slučajeva ošasne ostavine, o čemu će još biti riječi.³¹ Njegovu napomenu, o mogućim vezama bizantskog prava i *terzo per l'anima* na istočnojadranskoj obali, ponovio je 1910. godine i Ugo Inchiostri, najznačajniji italijanski autoritet za istočnojadransko statutarno pravo³². Navedeni trag evidentno je slijedio i Lujo Margetić u svom već spomenutom radu „Pravna osnova crkvene desetine na hrvatskim pravnim područjima” iz 1983. godine, u kojem je, kako smo već istaknuli, jedna stranica posvećena intestatnom nasljeđivanju *pro anima* u pojedinim statutima, istočnojadranskim statutima, te njegovim bizantskim temeljima. Margetić je izričit: „izvor te dalmatinske

³⁰ O navedenim odredbama Šibenskog statuta i Paškog statuta v. ukratko i Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, o. c., p. 235, bilj. 35.; p. 333.

³¹ Giovanni Tamassia, „Il diritto di prelazione e l'espropriazione forzata negli statuti dei comuni Italiani”, *Archivio giuridico Filippo Serafini*, 35 (1885), p. 5.

³² Ugo Inchiostri, „Il matrimonio a comunione di beni ne' documenti e negli statuti istriani del Medio Evo”, *Archeografo Triestino*, III Serie, 5 (1910), p. 102.

pravne ustanove je bizantsko pravo”.³³ Međutim, za razliku od svojih brojnih iscrpnih i nadasve vrijednih analiza bizantskih temelja naših srednjovjekovnih pravnih instituta³⁴ Margetić se u ovoj prigodi ograničio samo na upućivanje na već spomenutu Novelu XII cara Konstantina VII Porfirogeneta kao *fons et origo* odgovarajućih odredbi statuta istočnojadranskih gradova, navodeći njen sadržaj u jednoj rečenici.³⁵

U nastavku ćemo obratiti sažeto pozornost na odredbe bizantskog prava o navedenoj materiji. Nakon određenih ranijih kazuističkih odredbi iz razdoblja careva Leona IV i Konstantina VI (776–780), te cara Leona VI Mudrog (886–912),³⁶ car Konstantin VII Porfirogenet donio je između 945–954. godine već spominjanu Novelu XII kao opći propis u kojem određuje da se u slučajevima kada određena osoba umre bez oporuke i bez djece, trećina ostavine treba dati Crkvi za dušu umrloga (...τὸ τρίτον τῶ πάντων θεῶ... ὑπὲρ τῆς αὐτοῦ τοῦ τελευτῶντος ψυχῆς), dok dvije trećine ostaje srođnicima.³⁷ Peira, nazivana još i *Practica ex actis Eustathii Romani*, kao priručnik pravne prakse iz 11. stoljeća, kojeg je sastavio bizantski carski sudac Eustathios Romaios, također, sadrži rješenje da se trećina ostavine (τὸ τρίτον) treba dati „za dušu” (εἰς ψυχικόν) umrloga u slučaju kada ga *ab intestato* (ἐξ ἀδιαθέτου) nasljeđuju kolaterali.³⁸ Istovrsnu odredbu sadrži još i *Heksabiblos*, najvažnija zbirka kasnog bizantskog prava, koju je 1345. godine sastavio solunski sudac Constantinos Harmenopulos. Ta se zbirka u postbizantsko vrijeme primjenjivala diljem istočne Europe, a u Grčkoj se održala tijekom otomanskih vremena sve do modernog doba, gdje je od 1835. do 1946. bila na snazi kao temeljni propis građanskog prava.³⁹

³³ Cit. Margetić, *Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku*, o. c., p. 28.

³⁴ Usp. Snježana Marčec, Maja Polić, Petar Strčić, „Bibliografija akademika Luje Margetića“ (od 1962. do 2010), in: Tomislav Raukar (ed.), *Lujo Margetić: 1920–2010*, Zagreb, 2012, pp. 71 sqq.

³⁵ Margetić, *Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku*, o. c., loc. cit.

³⁶ O navedenim odredbama v. Karl Eduard Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des Griechisch-Römischen Rechts*, Aalen, 1955, pp. 140 sq.; Francesco Brandileone, *Il diritto bizantino nell'Italia meridionale dall' VII al XII secolo*, Napoli, 1987, pp. 72 sq., te posebice iznimno vrijednu knjigu koju je napisao Eberhard Friedrich Bruck, *Kirchenväter und Soziales Erbrecht. Wanderungen religiöser Ideen durch die Rechte der östlichen und westlichen Welt*, Berlin–Göttingen–Heidelberg, 1956, pp. 131 sqq.

³⁷ *Novellae Constitutiones*, col. III, Nov. XII, p. 278.; v. Zachariä von Lingenthal, o. c., p. 141.; Brandileone, o. c., p. 73; Bruck, o. c., p. 134.

³⁸ Peira, XIV, 6, kao i XLVIII, 1 te LIV, 10; v. i Zachariä von Lingenthal, o. c., p. 141.; Brandileone, o. c., p. 73; Bruck, o. c., p. 135.

³⁹ Harm. (ed Heimbach), I, 18, 22 i V, 8, 78; v. i Zachariä von Lingenthal, o. c., p. 141.; Bruck, o. c., p. 135.

Metajuridički gledano, sukladno rezultatima magistrálnih istraživanja E. F. Brucka, navedeno rješenje bizantskog prava ima svoj duboki duhovni korijen u kršćanskoj predaji, posebice u djelima velikih grčkih crkvenih otaca iz 4. stoljeća (Sv. Bazilije Veliki, Sv. Grgur Nazijanski, Sv. Grgur iz Nise i Sv. Ivan Zlatousti), a običaj služenja zadušnica (*μνεμόσυνα*) i davanja siromasima (*τοῖςπτωχοῖς*) iz ostavine „za spas duše” također se vrlo rano uobičajio u kršćanskoj tradiciji Istoka,⁴⁰ predstavljajući i metafizičko izvorište pravnog instituta zadušbina (zadužbina) ili zaklada.

Kako vidimo, navedeno je rješenje bizantskog prava, prije svega, zahvaljujući Heksabiblosu, ostalo prisutno u Grčkoj, te diljem istočne Europe sve do modernog vremena. Međutim, navedeni bizantski institut raširio se i u određene krajeve nekadašnjeg Zapadnog rimskog arstva koji su u stoljećima nakon njegove propasti bili pod vrhovništvom Bizanta.

Tako je, primjerice, na Siciliji, koja je dugo stoljeća pripadala Bizantu, izdan u 12. stoljeću, pod normanskom vlašću, zbornik propisa *Assise regum regni Sicilie*. Prema gl. 37 navedenog izvora, sačuvanog u biblioteci benediktinske opatije u Monte Cassinu (*Codice Cassinese*), u slučaju intestatnog nasljeđivanja, trećina ostavine ima se dati „za dušu pokojnika” (*...et tertia pars omnium rerum eius pro ipsius anima erogetur*), dok dvije trećine ostavine nasljeđuju djeca, a ako njih nema, onda su nasljednici *proximiores* umrloga. Navedena odredba je, prema mišljenju nekolicine relevantnih autora, bizantskog porijekla.⁴¹

Kako vidimo, navedeno rješenje, premda predviđa intestatni dio *pro anima*, odudara ipak u određenoj mjeri kako od bizantskih rješenja, tako i od statutarnih odredbi istočnojadranskih gradova. Naime, sicilijanski propis predviđa intestatno nasljeđivanje *pro anima* čak i u slučaju kada postoje djeca (*filius vel filia*), dok bizantski „original” i istočnojadranske „reprodukcije” predviđaju primjenu ovog instituta samo u slučaju kada ostavitelj umre bez oporuke i bez vlastitih potomaka.

Intestatno nasljeđivanje *pro anima* poznavalo je i starije mletačko pravo. Naime, u popisu običajnog mletačkog prava, što se nalazi u prve 74.

⁴⁰ V. Bruck, o. c., pp. 1 sqq.

⁴¹ Zachariä von Lingenthal, o. c., p. 141., bilj. 405; Brandileone, o. c., p. 71 sq.; Friedrich Eberhard Bruck, *Totenteil und Seelgerät im Griechischen Recht*, München, 1926, p. 322, bilj. 1, u kojoj je prenesena navedena gl. 37 *Assise regum regni Sicilie (Codice Cassinese)* u cjelini, dok nama relevantan dio te odredbe glasi: „...si quis burgensium vel aliorum, qui in ipsa civitate devenerit, intestatus decesserit, si ex eo filius vel filia exiterit, ipse sui patris heres existat, et tertia pars omnium rerum eius pro ipsius anima erogetur. Si vero nulli filii ex eo existant, tunc proximiores eius tam ex linea ascendentium et descendendum quam ex latere venientium, qui de iure ei succedere debent, heredes existant, si de feudo vel de servitio non fuerit, tertia tamen parte rerum suarum pro defuncti anima distributa”.

glave Statuta dužda Petra Ziana iz 1214. godine, sadržana je i jedna odredba (gl. 45) o intestatnom dijelu *pro anima* u slučaju da *propinquieres* nasljeđuju umrloga. Zanimljivost navedene odredbe jest da je intestatni dio *pro anima* ograničen isključivo na pokretnine (*mobilia*), na način da se čak dvije trećine pokretnina daju *pro anima defuncti*. Znameniti talijanski pravni povjesničar Enrico Besta još je 1901. godine u uvodnoj studiji prvog izdanja navedenog mletačkog Statuta uputio na bizantsko porijeklo ove odredbe, a posebice na spomenuti propis cara Konstantina VII Porfirogeneta.⁴² Usprkos velikog značenja mletačke pravne tradicije za razvoj brojnih aspekata srednjovjekovnog prava istočnojadranskih gradova, navedena mletačka odredba nije mogla utjecati na usporedive istočnojadranske odredbe iz dva razloga. Kao prvo, mletačko intestatno nasljeđivanje *pro anima* ograničeno je samo na pokretnine, dok je uređenje u istočnojadranskim gradovima i u ovom aspektu vjernije izvornim bizantskim rješenjima, ne ograničavajući takvo nasljeđivanje na određenu vrstu stvari. Kao drugo, kako ćemo detaljnije vidjeti u nastavku, već Mletački statut Giacoma Tiepola iz 1242. godine više uopće ne omogućuje intestatno nasljeđivanje *pro anima*, a mletačka vlast nastojala je u sljedećim stoljećima što više raširiti to novo uređenje nasljednog prava i u istočnojadranskim komunama.

Sve u svemu, rekontekstualizirajući jedan uvriježen pojam iz područja povijesti umjetnosti, možda bi konceptualno bilo moguće govoriti, *inter alia*, o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* kao o jednom pravnom očitovanju „adriobizantinizma”, koji se vjernije i mnogo dulje održao na istočnoj obali Jadrana nego u Mlecima.⁴³

U kontinentalnim hrvatskim područjima, te u okolnim zemljama, nećemo u srednjovjekovnim pravnim poretcima naići na institut nasljeđivanja *pro anima* u slučaju kada je određena osoba umrla bez oporuke (*sine testamento*) i bez vlastite djece (*sine filiis*). Česti su, međutim, bili propisi,

⁴² Enrico Besta, Riccardo Predelli, „Gli statuti civili di Venezia anteriori al 1242”, *Nuovo Archivio Veneto*. Nuova Serie 1 (1901), pp. 42 sq. Relevantni dio gl. 45 navedenog Statuta, objavljen na p. 230 navedenog izdanja glasi: „Mabilia uero hereditent propinquieres de prole sua, hoc uidelicet modo: duas partes mobiliū distribuant pro anima defuncti ecclesiis, pauperibus consilio iudicum, terciam uero sibi retineant”; općenito o Statutu dužda Petra Ziana iz 1214. godine v. Lujo Margetić, „Bilješke uz razvojni put starijega mletačkog prava”, in: *Rijeka, Vinodol, Istra*, Rijeka, 1990, pp. 173 sqq.

⁴³ O pojmu „adriobizantinizma” u povijesti umjetnosti v. npr. Igor Fisković, „Un contributo al riconoscimento degli affreschi „Adriobizantini” sulla sponda croata meridionale”, *Hortus artium medievalium*. Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages, 4 (1998), pp. 71 sqq.

kako u obalnim jadranskim gradovima,⁴⁴ uključujući i dukljansko ili zetsko primorje,⁴⁵ tako i na kontinentu,⁴⁶ te u srednjoeuropskom području,⁴⁷ koji određuju da se dio ostavine osobe koja je umrla bez oporuke i bez ikakvih zakonskih nasljednika — tj. dio ošasne ostavine — mora namijeniti „za dušu” umrloga. Smatramo da je u navedenom kontekstu potrebno strogo razgraničiti slučajeve intestatnog nasljeđivanja od slučajeva ošasnosti ili kaduciteta kao dva različita instituta. O tome se u dosadašnjim raščlambama nije uvijek vodilo dostatno obzira, na što je već kritički upozoravano u znanosti.⁴⁸ Dok je namjena dijela ošasne imovine *pro anima* bila široko rasprostranjena diljem Europe, sve govori u prilog shvaćanju da je intestatno nasljeđivanje *pro anima* postojalo jedino na područjima koja su, riječima znamenitog bizantologa Obolenskog, u određenom razdoblju tvorila „Bizantski Commonwealth”⁴⁹. U zaključnom dijelu rada pokušat ćemo potvrditi ovo shvaćanje u pogledu gradova koji su nekoć pripadali Bizantskoj Dalmaciji.

IV. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Kako smo već istaknuli, do sada u znanosti nije odgovoreno na pitanje zašto su odredbe o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* sadržane baš u spomenutih šest statuta (Split, Dubrovnik, Trogir, Rab, Šibenik i Pag), dok im u ostalim sačuvanim statutima istočnojadranskih gradova nema traga. Polazeći od spoznaje da se navedene odredbe temelje na bizantskom pravu, pokušat ćemo ukratko odgovoriti na navedeno pitanje. Kako je općepoznato, a

⁴⁴ V. npr. Brački statut, I, 27; Hvarski statut II, 36; Krčki statut II, 80; Paški statut, V, 23; Šibenski statut, V, 27; Zadarski statut, III, 135.

⁴⁵ Kotor, *Partes captae in consiliis Catharinorum*, XL; o navedenoj odredbi Kotorškog statuta v. Nevenka Bogojević Gluščević, „Upravljanje crkvenim nepokretnostima u srednjovjekovnom Kotoru” *Arhivski zapisi*, 10 (2003), pp. 69 sqq.

⁴⁶ Kao npr. u zagrebačkom Gradecu, gdje Privilegij iz 1244, odnosno 1266. godine određuje da je „ošasna raspodjela takva da su čak dvije trećine imovine namijenjene — *pro anima*”; cit. Apostolova Maršavelski, o. c., p. 152.

⁴⁷ Tako se odredba da se određeni dio ošasne imovine treba namijeniti *pro anima defuncti* javlja relativno često u srednjovjekovnim propisima na južnonjemačkom, austrijskom, češkom ili ugarskom području; v. Alexander Gál, „Totenteil und Seelteil nach süddeutschen Rechten”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, 29 (1908), pp. 230 sqq.

⁴⁸ Tako su primjerice Tamassia i Cvitanić zajedno navodili odredbe različitih statuta koje se odnose na slučajeve intestatnog nasljeđivanja *pro anima* i slučajeve u kojima se dio ošasne ostavine daje *pro anima*, ne praveći nikakvu razliku između ta dva instituta; v. Tamassia, o. c., p. 5, bilj. 2; Cvitanić, o. c., p. 199; na potrebu načelnog razlikovanja ova dva instituta nadasve opravdano upozorava Margetić, *Hrvatska i Crkva*, o. c., p. 28, bilj. 46.

⁴⁹ V. Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, New York, 1971.

o čemu još izvještava već spomenuti car Konstantin VII Porfirogenet u svom znamenitom djelu *De administrando imperio* iz 10 st., vlast Istočnog rimskog carstva u Dalmaciji se tijekom vremena svela uglavnom na svega osam gradova: Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar, Rab, Krk i Osor.⁵⁰ Navedeno bizantsko vrhovništvo zadržalo se nad pojedinim od navedenih gradova čak do kraja 12. stoljeća (Kotor) ili početka 13. stoljeća (Dubrovnik), tj. do vremena koje neposredno prethodi kodificiranju statutarnog prava.⁵¹

Stoga nije teško zaključiti da bi utjecaji bizantskog prava bili mogući poglavito u navedenom dalmatinskom „oktapolisu”. Međutim, kako smo vidjeli, odredbe o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* postojale su u statutarnim odredbama svega četiri (Dubrovnik, Split, Trogir, Rab) od navedenih osam gradova. Pored toga, navedene odredbe nalaze se i u statutima dva grada (Šibenik, Pag) koji nisu pripadali Bizantskoj Dalmaciji. Govori li navedena „geografska distribucija” našeg instituta protiv teze o isključivom utjecaju bizantskog prava? Odgovor na pitanje zašto odredbe o intestatnom nasljeđivanju *pro anima* postoje i u Šibenskom statutu, te Paškom statutu moguće je izvesti na temelju iscrpnih Margetićevih raščlambi o srednjovjekovnom dalmatinskom nasljednom pravu. U svom važnom radu „Nasljedno pravo descendenata po srednjovjekovnim statutima Šibenika, Paga, Brača i Hvara”, objavljenom 1972. godine, Margetić je nadasve oštroumno zaključio, na temelju detaljne usporedbe relevantnih odredaba, da je zajednička osnova Šibenskog statuta i Paškog statuta morao biti nesačuvani Zadarski statut iz 13. stoljeća.⁵² Polazeći od navedenog svog istraživanja, Margetić je u spomenutom radu o crkvenoj desetini iz 1983. godine, u pogledu intestatnog nasljeđivanja *pro anima*, lapidarno zaključio sljedeće: „Nema ni najmanje sumnje da su Šibenik i Pag te svoje odredbe preuzeli iz nesačuvanog Zadarskog statuta iz XIII stoljeća”.⁵³ Tim bi zaključkom i Zadar, koji je stoljećima predstavljao središte Bizantske Dalmacije, bio uvršten u krug istočnojadranskih gradova koji su poznavali intestatno nasljeđivanje *pro anima*, dok bi postojanje navedenog instituta u Šibeniku i Pagu predstavljalo u biti recepciju zadarskih rješenja.

⁵⁰ *De adm. imp., cap. XXIX*; usp. Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, Zagreb, 2003, pp. 63 sqq.

⁵¹ Najiscrpniji pregled povijesti Bizantske Dalmacije još uvijek predstavlja djelo slovenskog bizantologa Jadrana Ferluge, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd, 1957.

⁵² Lujo Margetić, „Nasljedno pravo descendenata po srednjovjekovnim statutima Šibenika, Paga, Brača i Hvara”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 22 (1972), pp. 342 sqq. Navedeni Margetićev rad sadrži u bilj. 20. i nadasve važan citat iz djela Ivana Lučića, *Historia di Dalmatia* (Venetiis, 1674), koji ističe da je negdje oko 1260. godine u Zadru sastavljen „nuovo Capitulare, ò Statuto, che fù rescritto dallo statuto di Zara”.

⁵³ Cit. Margetić, *Hrvatska i Crkva*, o. c., p. 28.

Što je sa preostala tri grada koja su pripadala bizantskom dalmatinskom „oktapolisu” (Kotor, Krk, Osor)? Mislimo da je moguće do određene mjere odgovoriti na navedeno pitanje na temelju uvida u razvoj nasljednog prava u Zadru i Trogiru koji nam je ostao zabilježen u statutima i njihovim reformacijama. Kako je već poodavno zaključio Margetić, „venecijansko neoporučno nasljedno pravo prihvaćeno je u cjelini ne samo u Zadru već i u Trogiru prema reformaciji iz g. 1428”.⁵⁴ Riječ je o recepciji *en bloc* odredbi o intestatnom nasljeđivanju Mletačkog statuta Giacoma Tiepola iz 1242. godine.⁵⁵ To je, primjerice, razvidno već i na temelju samog naslova Trogirske reformacije o intestatnom nasljeđivanju od 22. kolovoza 1428. godine (Ref. II, 22–23) koji glasi: *Lex nova veneta. De successionibus ab intestato* („Novi mletački zakon o intestatnom nasljeđivanju”).⁵⁶ Navedena reformacija derogirala je već analiziranu odredbu III, 16. Trogirskog statuta iz 1322. godine. Premda je nova regulativa uređivala i slučajeve intestatnog nasljeđivanja osobe koja je umrla bez potomaka (*descendentes*), u njoj više nema spomena o intestatnom nasljeđivanju *pro anima*. Iste te mletačke odredbe recipirane su i u sačuvanom Zadarskom statutu (Knj. III, gl. 127–129)⁵⁷ zamjenjujući *inter alia*, prema spomenutom lucidnom Margetićevom uvidu, i starije zadarske odredbe o intestatnom nasljeđivanju *pro anima*, čiji se sadržaj može rekonstruirati na temelju odgovarajućih odredaba Šibenskog statuta i Paškog statuta koje smo već analizirali.

Također, u preostala tri spomenuta grada, statuti — odnosno relevantne norme o intestatnom nasljeđivanju — su doneseni ili u vremenu uspostavljanja mletačke vlasti (Kotor) ili pod mletačkom vlašću (Osor, Krk). Tako kotorske odredbe o intestatnom nasljeđivanju, donesene tek 1420. godine, ne predviđaju intestatno nasljeđivanje *pro anima*, jednako kao ni Budvanski statut ili Skadarski statut. Međutim, s pravom se može postaviti pitanje jesu li postojale neke ranije odredbe o navedenoj materiji.⁵⁸ Odnosne odredbe Statuta Cresa i Osora iz 1441. godine, te odredbe Krčkog statuta iz

⁵⁴ Cit. Margetić, *Nasljedno pravo descendenata*, o. c., p. 343.

⁵⁵ Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, o. c., p. 225.

⁵⁶ Statut grada Trogira, o. c., 293 sqq.; usp. Radić, o. c., pp. 269 sqq.

⁵⁷ Zadarski statut, Zadar, 1997, pp. 368–377.

⁵⁸ Statut grada Kotora, knj. II, Kotor, 2009, *Parte scaptae in consiliis Catharinorum*, cap. XL, p. 384.; *Srednjovjekovni statut Budve*, Budva, 1988, cap. CCXII, p. 133 sq; *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima*, završno sa 1461. godinom, Podgorica, 2016, cap. CLXXXVIII, p. 175 sq.; o navedenoj odredbi Kotorskog statuta v. detaljnije Nevenka Bogojević, „Zakonsko nasljeđivanje po Kotorskom statutu”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Titogradu*, 1 (1977), pp. 137 sqq.; Nevenka Bogojević-Gluščević, „Intestatsko nasljeđivanje u srednjovjekovnom Kotoru. Propisi i praksa”, in: Dragan K. Vukčević *et al.*, *O identitetu. Radovi s naučnog skupa*, CANU, Podgorica, 2015, pp. 373

1502. godine tekstualno, također, slijede, *mutatis mutandis*, navedeni mletački model u kojem više nema mjesta intestatnom nasljeđivanju *pro anima*.⁵⁹ Donošenje novih odredbi oslonjenih na mletačku matricu, jednako kao i u slučaju Zadra i Trogira, upućuje *a contrario* na postojanje starijeg sloja odredbi o intestatnom nasljeđivanju i u navedenim gradovima. Detaljno proučavanje sačuvane pravne prakse, koje do sada u ovom aspektu nije izvršeno, možda bi moglo otkriti neke nove činjenice o postojanju intestatnog nasljeđivanja *pro anima* i u mjestima nekoć pripadnim Bizantskoj Dalmaciji u kojima navedeni institut nije sadržan u statutarnim kodifikacijama.

Usput, čini se potrebnim ukratko osvrnuti i na pitanje zbog čega je mletačka vlast nastojala ukinuti navedeni institut bizantskog porijekla u istočnojadranskim gradovima. Već smo napomenuli da je Statut dužda Pietra Ziana iz 1214. godine, sadržavao i odredbu o intestatnom nasljeđivanju pokretnina *pro anima*. Međutim, kako je istaknuto, Mletački statut Giacoma Tiepola iz 1242. godine više ne poznaje takav način nasljeđivanja „za spas duše” umrloga. Zašto je došlo do ukidanja tog instituta u mletačkom pravu, te potom u nekim istočnojadranskim gradovima? Možda odgovor na to pitanje valja potražiti u razvoju osnovne političke linije mletačke države spram crkve: „s jedne strane vjernost papinstvu, uz velike izljeve vjernosti Svetoj Stolici, a s druge je strane uzda bila i prečvrsto stisnuta, ponekad do gušenja, oko lokalne crkve, koja se trebala pomiriti s time da će ostati poslušna u sklopu laičke moći”⁶⁰.

Zaključujući našu raščlambu, a imajući u vidu autonomnost pravnog poretka svakog grada koji je nekoć pripadao Bizantskoj Dalmaciji, te izrazito heterogene utjecaje različitih pravnih kultura koje su sudjelovale u oblikovanju tih partikularnih pravnih poredaka (običajno hrvatsko ili dukljansko pravo, bizantsko pravo, langobardsko pravo, kanonsko pravo, mletačko

sq.; o spomenutoj odredbi Budvanskog statuta v. detaljnije Žika Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić, 1998, str. 139 sqq.

⁵⁹ Statut Cresa i Osora, cap. 67, in: Lujo Margetić (ed.), *Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru*, Zagreb, 2012, pp. 1212 sq.; Giuseppe Vassilich, „Statuto della città di Veglia”, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 1 (1885), lib. II, cap. LXXX, pp. 273 sq. Međutim, treba napomenuti da navedene odredbe kako Statuta Cresa i Osora, tako i Krčkog statuta, usprkos evidentnoj recepciji formulacija Mletačkog statuta iz 1242, načelno izjednačuju, za razliku od mletačkog prava, mušku i žensku djecu u pogledu intestatnog nasljeđivanja; v. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, o. c., pp. 225 sqq.

⁶⁰ Cit. Gherardo Ortalli, Giorgio Cracco, Gaetano Cozzi, Michael Knapton (eds.), *Povijest Venecije*, sv. 1, Zagreb, 2007, p. 134.

pravo, ugarsko pravo),⁶¹ postavlja se pitanje zbog čega je baš uloga bizantske pravne tradicije bila odlučna u pogledu uređenja instituta intestatnog nasljeđivanja *pro anima* u statutarom pravu istočnojadranskih gradova. Mišljenja smo, bez ikakve pretenzije za nepogrešivošću uvida, da odgovor na navedeno pitanje treba tražiti u višestruko spomenutom značenju javne vlasti za provedbu navedenog instituta. Kako je vidljivo i na temelju određenih drugih primjera (npr. epitropi ili aptagi),⁶² čini se da je preuzimanje određenih bizantskih instituta u pravne poretke istočnojadranskih gradova moglo osobito uhvatiti korijena u situacijama kada je u njihovoj primjeni u određenom gradu imala udjela javna vlast kao posrednik između središta Carstva i lokalne sredine.⁶³

Na samom kraju našeg rada treba potcrtati sljedeće: ako imamo u vidu činjenicu da su pojedini statuti istočnojadranskih gradova ostali na snazi sve do početka 19. stoljeća, neće biti preuzetno zaključiti i da institut intestatnog nasljeđivanja *pro anima*, uključujući i njegovu „zadušbinsku” funkciju, predstavlja jedan osobito dugotrajan primjer „utjecaja i recepcije bizantskog prava izvan Bizanta i nakon Bizanta”.⁶⁴

⁶¹ O navedenim obilježjima srednjovjekovnih pravnih sustava dalmatinskih gradova usp. Lujo Margetić, „Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 31 (1981), p. 434.

⁶² Jelena Danilović, „O pravnoj prirodi i razvoju ustanove „aptagi” dubrovačkog prava”, *Istorijski časopis*, 12–13 (1963), pp. 31sqq.; Vera Čučković, „Epitropi u starom dubrovačkom pravu”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 11 (1963), pp. 257 sqq.

⁶³ Posljednji akt koji govori o mogućem upućivanju takvih „posrednika” u lokalnu istočnojadransku sredinu jest Zlatna bula koju je bizantski car Isak II Angel izdao Dubrovčanima 1192. godine, a kojim je predviđeno slanje carskog predstavnika, kao osobe sa visokim upravnim i sudskim nadležnostima, u Dubrovnik; v. Ferluga, o. c., pp. 148 sqq.; Ludwig Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Köln–Wien, 1984, pp. 138 sq., koja monografija sadrži uzornu raščlambu o formiranju dalmatinskih komuna i njihovih institucija u 12. stoljeću.

⁶⁴ Cit. Bernard Stolte, „Balancing Byzantine Law”, in: Ludwig Burgmann (ed.), *Fontes minores XI*, Frankfurt am Main, 2005, p. 73., koji ističe da je istraživanje utjecaja i recepcije bizantskog prava izvan Bizanta i nakon Bizanta jedan od temeljnih zadataka današnje pravne bizantologije („...influence and reception of Byzantine law outside Byzantium and after Byzantium”).

Marko PETRAK

PRO ANIMA SUA PAUPERIBUS IN PIIS CAUSIS

THE INTESTATE SUCCESSION „FOR THE SALVATION OF
THE SOUL” IN THE STATUTES OF EASTERN ADRIATIC
CITIES AND ITS BYZANTINE FOUNDATIONS

Summary

The purpose of the conducted research was to analyze the norms of Medieval statutes of eastern Adriatic cities on intestate succession *pro anima* in a historical and comparative context. After interpreting the mentioned norms and separating them from the cases of testamentary succession *pro anima*, the author concludes that the initial goal of the mentioned norms was to motivate citizens to „in the course of their lives, while they're still healthy, make a testament” (*quod in uita et in sanitate ipsorum debeant facere testamenta*), including in it legacies *pro anima*. However, if the deceased died without a testament (*sine testamento*) and with no children of their own (*sine filiis*), the legal system would, within the confines of intestate succession, still dutifully take care of his otherworldly destiny, distributing a notable portion of his inheritance *pro anima*, usually a quarter (*quarta pars*). According to the author's opinion, all of this speaks volumes of the level of Christianization that legal life had reached at the time, by which means certain aspects of Christian-based social care were evidently achieved, especially in the form of *piae causae* as some kind of „primordial” charitable foundation.

The next section of the article explores possible common historical foundations for the mentioned aspects of law of succession in eastern Adriatic cities. The author concludes that we should look for the aforementioned foundations in the regulation of intestate succession in Byzantine law, with a special regard to the Novel XII of emperor Constantine VII Porphyrogenetos, promulgated between years 945 and 954, which prescribed that in the case of intestate succession of a deceased person without descendants, a third of his inheritance should be given to the Church for his soul (...τὸ τρίτον τῶ πάντων θεῶ...ὑπὲρ τῆς αὐτοῦ τοῦ τελευτῶντος ψυχῆς). Afterward, eastern Adriatic regulations are compared to regulations on intestate succession *pro anima* in certain other regions of what used to be the Western Roman Empire, which in the centuries after its fall were under the *supremitas* of Byzantine Empire (Sicily, Venice). The conducted comparison leads us to the conclusion that the aforementioned regulations, in areas that used to belong to Byzantine Dalmatia, more faithfully and for a longer period followed original Byzantine solutions, than regulations in other aforementioned areas that made up the „Byzantine Commonwealth”.

If we keep in mind the fact that individual statutes of eastern Adriatic cities remained the law in force up until the beginning of the 19th century, it's reasonable to conclude that the institution of intestate succession *pro anima*, including its charitable aspects, represents a particularly longstanding example of the influence and reception of Byzantine law outside Byzantium and after Byzantium.

Key words: Byzantine law, medieval statutes, eastern Adriatic cities, intestate succession, *pro anima*